

ALISHER NAVOIY VA ABDURAHMON JOMIYNING “LAYLI VA MAJNUN” DOSTONLARIDA MOTIVLARNING O‘RNI

Avezova Aziza Mavlonjonovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti.*

Email: avezovaaziza649@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonlarida motivlarni qiyosiy tahlil qilishning muhim o‘rni haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Motiv, obyekt, tasavvuf, solik.

Annotation. This thesis discusses the important role of the comparative analysis of motifs in Abdurahmon Jami and Alisher Navoi’s epics “*Layli and Majnun*.”

Keywords: *Motif, object, Sufism, salik.*

Аннотация. В данной тезисе рассматривается важная роль сравнительного анализа мотивов в поэмах Абдурахмана Джамии и Алишера Навои «*Лайли и Маджнун*».

Ключевые слова: *мотив, объект, суфизм, салик.*

Ma’lumki, zaruriyat (motiv)larni qiyoslash obyektini tahlil qilishning muhim bosqichi. Chunki zaruriyat va ehtiyojsiz hech narsa yuzaga kelmaydi. Axir, Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” asarida asl manzilga yetish uchun tanlangan

yettita vodiyni birinchisi ham aynan talab bo'lgan¹. Motiv syujetni vujudga keltiruvchi element bo'lib, syujet tarkibidagi halqalardan biridir.

Majnun obrazining xalq og'zaki ijodiga xos ayrim motivlar asosidagi qiyosiy tahlili muhim xulosalarga olib keladi. Zero, "Alisher Navoiy ijodida qo'llanilgan folklorga xos yuksak xalqchilik va milliy g'oya, obraz, motiv va janrlarni o'rganish orqali buyuk mutafakkir shoirning o'ziga xos individual uslubiy mahorat qirralarini chuqur anglash mumkin"².

Yigirmanchi asrda g'arb adabiyoti uchun ham sharq adabiyoti uchun ham universal ahamiyat kasb etadigan motivning xarakterli belgilari e'tirof etildi. I. Silantsev monografiyasida motivning turg'unlik, takrorlanuvchanlik va semantik butunlik kabi belgilarni sanab o'tadi.

Avvalo, Alisher Navoiy dostonida tug'ilish motiviga to'xtalsak: Ma'lumki, "Alpomish" va "Go'ro'g'li" turkumi dostonlarida qahramon – Alpning tug'ilishi ilohiy xususiyat kasb etadi. Ilohiy tug'ilish folklordagi yetakchi motivlardan biri bo'lib, bir necha bosqichlardan iborat. Birinchisi: alp – qahramon tug'ilishidan oldin ota-onasining farzandsizligi holati. Bu holat, eng avvalo, ramziy ma'noga ega³. Majnun otasi ham farzandsizlikdan azob chekishi tasviri keltiriladi.

Navoiyning "Layli va Majnun" dostonida Qaysning tug'ilishi bilan bog'liq bobda uning otasi arab elida hukmronlik qilishi, nihoyatda badavlat va saxovatli ekanligi, ammo farzandga orzumand ekanliklari haqida aytiladi.

Otasi Tangriga ko'p tazarru' qilgach, nihoyat Xudo unga bir farzand ato etadi.

¹ Gulnoz Xalliyeva. Qiyosiy adabiyotshunoslik. T 2020 19 b

² Ражабова М. Алишер Навоий ижодида фольклор жанр, мотив ва образлар стилизацияси. Филол фан докт. (DsC) дисс. -Т., 2021. -Б.105

³ Jabbor Eshonqul. Tushning boshqa motivlar bilan qiyosiy tahlili. Saviya.uz 10.10.2017

“Uzoq kutilgan farzandga folklor asarlarida tinimsiz ibodat-u riyoza, xolis nazr-niyo orqali erishiladi. Navoiy ham har ikki doston syujeti yoki oshiq yo‘lining boshlanma motivi sifatida farzandsizlikni tanlaydi⁴”

Jomiyda tug‘ilish motivi yo‘q. Qays o‘nta o‘g‘ilning kenjasi. Yusufga o‘xshagan otasining sevimli, kenja o‘g‘li. Unda hech qanday g‘ayritabiiy xususiyatlar majvud emas. Barcha aytganlari muhayyo bo‘ladigan, erka farzand. E‘tiborli tomoni hali yozuvchi, Qays 14 yoshga yetganidan keyingi asosiy tasvirlar boshlanishidan oldin, otasining umidi deb ta‘rif beradi.

Оре, бувад у зи бурчи уммед

Фархунда махе, тамом хуршед

Ya‘ni: Umid burjidir u (Qays). Muborak, saodatmand oy yoki to‘la quyosh

Garchi tug‘ilishida hech qanday o‘zgachalik bo‘lmasada, Jomiy Qaysni katta umid bildirilgan farzand demoqda. Yaqinlari tomonidan mehr-muhabbat qurshovida ulg‘aygan bola, ulg‘aygach chin muhabbat hislarini taniy oladi.

Farzand xoh yagona tilab olingan bo‘ladimi, xoh o‘ntadan bittasi bo‘ladimi mehr-muhabbat bilan ulg‘aytirish, unga ishq uchqunlarini paydo qilish har bir otananing vazifasidir.

Qahramonlar ismining o‘zgarishi bilan bog‘liq motivda birinchi o‘rinda Jomiy Majnuniga e‘tibor qiladigan bo‘lsak, Qays ilk bora hali Layli bilan uchrashishidan oldin el og‘zida Majnun deb laqab oladi, chunki shoir uni qayergaki bormasin chiroyli qizlarni surishtirar, go‘zallar husniga oshiq yigit sifatida tasvirlaydi. Bu faqat Jomiy dostonida uchragani uchun ham diqqatga molik.

Navoiy esa, dostonning 15-bobida Qaysning Majnunlik bilan shuhrat topganiga e‘tiborimizni qaratadi. Jomiydan farqli ravishda Navoiy Qaysni ilk bora Laylining ishqida aql-u hushini yo‘qotib, ism o‘zi nimaligini unutgan bir holatda bu ismga munosib ko‘radi. Qahramon ismi ba‘zida asar kontekstidan-da keng

⁴ Журакулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хроноп поэтикаси -Т.: ТУРОН-ИКБОЛ, 2017 Б-124

ko‘lamdagi ifoda va izohlarni yuzaga keltiradi, chunki ism yuqori olam, ruhoniy makonda inson qadarini o‘zida mujassam etgan holda, ruh bilan birga yaraladi. Ayni shu ilohiy haqiqat eposda va badiiy adabiyotda mutlaq hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini, asar syujetini, qahramon taqdirini o‘z izmiga soluvchi muhim jihat ekanligini epos va mumtoz adabiyotdagi Alpomish, Geraklda qayta nomlash, o‘chirish Farhodning esa ismi tanlanishida, badiiy adabiyotda Sarsonboy ota, Mo‘min chol, Saodat aya kabi qator obrazlarda kuzatish mumkin. Mazkur dostondagi bosh qahramon Qaysning Majnun laqabini olishida ham yuqorida aytilgan ilohiy mezonlarga tayanilgani, shubhasiz. Majnunning birinchi ismi bo‘lgan Qays “me’zon”, “o‘lchov” degani, me’zon bo‘lsa qolip, har qanday qolip esa chegara, bandilik demakdir. U Qayslik paytida o‘z jamiyatining eng mukammal shaxsi sifatida tasvirlangan. Aql jihatdan ham, xulq, odob, husn va iqtidor jihatlaridan ham yetuk hisoblangan. Aniqrog‘i, u fano va baqo bosqichi o‘rtasida, sukr holida edi, toki Layli ishqini batamom joy olib, chegara buzilgunga qadar.

Qays ismi unga fano bosqichida xos edi, lekin had, chegara, o‘lchov, me’yor va me’zonning o‘zi bo‘lmagan baqoda, turgan gapki, unga bu ismning keragi yo‘q. Xalqning donoligini qarangki, unga aynan Majnun — “telba, devona, aqldan ozgan” degan “maqom” berishdi. Chindan, Majnun telba, ammo faqatgina bizning mezonlarimizda. Demak, qayta nomlash qahramonning zohirini yulib tashlab, botiniga yo‘l ochishdir.

Dostonlarda qahramonlar ismi va ularning o‘zgarishi ham ahamiyatli, voyaga yetgach, ilmda ham, hunarda ham o‘z zamonasining yagonasi bo‘lib (Majnun), ne-ne Alplarga nasib qilmagan qahramonliklar ko‘rsatib (Alpomish), xalq tomonidan “Alpomish” va “Majnun” deb nom oladilar

Dostonlardagi har ikkala Majnun hushdan ketish motivi garchi mohiyatan bir – biriga yaqin bo‘lsa-da, ammo o‘rni, soniga qarab bir-biridan

keskin farq qiladi. Masalan: Navoiy dostonida Mahnun 8 marta hushdan ketsa Jomiyning Majnuni 18 marta hushdan ketadi.

Navoiy dostonida Qaysning ilk marotaba hushdan ketishi Laylini gulshanda uchrashgan paytida ro'y beradi. Laylining jamoli bir niholni xazon qildi deb yozadi: E'tiborli tomoni, Jomiyda Qays 14 yoshli balog'atga yetgan, Navoiyda esa hali norasida, 5-6 yashar bolalar.

Shoir mubolag'a san'atini qo'llab, Laylining chiroyi husni gulzorni charog'on qilib yubordi va gulzordagi bir naxl (nihol, sevgilisining qomati)ni xazon etdi, deydi. Bundan o'zga ma'no ham chiqishi mumkin. Chunonchi, husni mutlaq bir ko'rinish bergandi, soliklar (haqparastlar) zavq-shavqqa tushdilar. Husni mutlaq ko'zgusi bahori zindagoniy (hayot, tiriklik)da o'z sevgilisi (solik) qomatini bukib, uni intizor ayladi, ya'ni solik bunday husn-jamolga dosh berolmasdan hushdan ketdi. Ko'rinib turibdiki, bundan so'fiyona ma'no chiqayotir: tasavvuf ta'limoticha, gulshan bu darveshning butun ruhiyati, uni Haq ishqi egallab oladi va u betoqatlanib, hushdan ayriladi. Endi bu yog'ini tushunish oson kechadi, chunki Qays oshiq (solik)lik yo'liga kirdi, Layli bilan ilk uchrashuvdayoq unda ilohiy kuch keskin namoyon bo'ldi⁵.

“Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, guliston darveshning ruhiyati, uni Haq ishqi egallab oladi va u betoqatlanib hushini yo'qotadi. Shu tarzda majzubi solik (Haqdan jazba yetgan, ustoz ham, piri ham ishq bo'lgan, maqomlarni egallamasdan turib hol martabasiga erishgan oshiq)ning sarguzashtlari boshlanadi. Qays shu tariqa Laylini har ko'rganida hushidan ketadi. Xalq orasida “Majnun” laqabi bilan ovoza bo'ladi”⁶.

Navoiy bu holatni shunday tasvirlaydi:

Ul bo'lub otin biluridin yot,

⁵ Нажмиддин Комилов. Хизр чашмаси. “Маънавият” 2005 Б-80

⁶ Sh. Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatov. Navoiyshunoslik. Tamaddun. T.: 2018. B - 124

Mundin dog'ikim, ne nimadur ot.

O'z otiyu qavmu xayli oti,

Yo'q yodida g'ayri Layli oti.

"Layli, Layli" debon chekib un,

El deb: "Majnundur, ushbu Majnun".

Jomiyda birinchi marta hushdan ketish motivi Majnuning tuyada Laylining uyiga borayotgan paytda sodir bo'ladi. Har gal hushdan ketganda tuyaning jilovi tushadi. Shuning uchun bolasidan ayrilib yo'lga chiqqan tuya bolasi tomon oshiqib, orqaga buriladi. Majnun o'ziga kelganda bu holni ko'rib, jilovni qo'lga oladi va o'z yo'lida davom etadi. Ammo yana hushdan ketgan Majnun, jilovni qo'yib yuboradi va tuya yana orqaga burilib ketaveradi. Bu holat ikki, uch marta sodir bo'ladi, oxir tuyani yo'lga sololmasligini tushungan Majnun uni uyga eltib qo'yadi va bir o'zi Layli tomon yo'lga chiqadi. Yo'lda ketayotgan Majnun o'ziga o'zi:

Шуд дар раҳи ў ба фарқ пӯён,

Бо хештан ин суруд гӯён.

К-эй дил ба мувофикон даровез

В-аз чанги мухолифон бипарҳез!

Дар роҳи вафо қадам зи сар кун

В-онни чафо зи сар бадар кун.

З-ин роҳ касе, ки дорадат боз,

Аз ҳамраҳияш дарун бипардоз.

Гар ҳаст ба раҳравет майле,

Хамроҳи ту бас ҳаёли Лайли.

"Лайли!" - мегӯю роҳ мерав,

В-осуда дар ин паноҳ мерав.

Ya'ni: Majnun yo'lda borar ekan, dilida shunday xitob qiladi. Ey dil, o'zingga loyiqqa qovushib, nopoklarning vaslidan doimo hazar qilgin. Vafo yo'lida sobit-ustuvor bo'lg'in, jafo aylamoqni zinhor o'ylama. Agar bu yo'ldan seni kimdir to'smoqchi bo'lsa, aslo ular bilan hamsafar bo'lma. Doimo yurmoqqa bardoshing bo'lsa, senga Laylining xayoli sirdoshingdir.

Navoiyda ham xuddi shunday parcha keladi. "Layli!"- deb aytgil-u yo'lda ketaver, Uning panohida cho'lda ketaver.

Jomiyda Majnun Laylining unga nisbatan befarq emasligini bilgandan so'ng, yana Layli tomon yo'lga chiqqan voqeasi berilgan. Unda Jomiy tuya va uning qilmishi orqali bunday mashaqqatli safarga chiqqanda Oллоhdan boshqa hech kimga ishonib qolmaslikni nazarga tutgan, chunki, Majnun maqsadiga tezroq erishish uchun tuyaga suyangan edi. Asosiy nasihat shundan iboratki, shoir Qaysga "Bu olamda senga Layli bo'lsa bas, undan boshqa senga hech kim kerak emas" deb, o'zgalarga sira ham bog'lanib qolmasligi kerakligini aytadi.

U yagona Oллоhga tavakkal qilish kerakligi anglab tavba maqomiga kirdi. Jomiy dostonning keyingi qismini maqomlarning birinchisi bo'lmish tavba epizodi bilan davom ettiradi.

Har ikkala qahramon ham Laylining unga nisbatan befarq emasligini bilganidan so'ng hushdan ketadi. Qiziq tomoni shundaki, Navoiyda birinchi uchrashuvda Laylining oldida hushdan ketsa, Jomiyda Majnun Laylining huzurida emas balki, yo'lda, yo'l davomida bir necha bor hushdan ketadi.

"Hushdan ketish ko'proq so'fiylarga xos ruhiy-psixologik kechinma. Ayniqsa, ular Alloh yodida o'ta jazavaga berilganda, butun ruhiy kuch-quvvatini ishga solganda hushdan ketish, o'zini unutib qo'yish darajasiga borib yetadilar. Navoiy Majnun obrazida so'fiylikning ana shu holatini ko'z oldimizda gavdalandiradi. Bundan tashqari, ayni shu holda Yor jamolini ko'ngil ko'zgusida

his etish hayratidan hushdan ketish sodir bo‘ladi. Bu hayrat maqomiga yetgan solik ruhiyatidir. Hayrat maqomi – o‘zlikni unutish, hayronu parishon bo‘lish bosqichi”⁷.

Ma’lumki, “Maqomot” – maqom (manzil, bekat) so‘zining ko‘pligi bo‘lib, solikning ruhiy-ma’naviy kamoloti bosqichlarini anglatadi. Jomiyning ilk bor hushdan ketish motivini kiritar ekan, dastlab undan oldin tasavvufda “Vahdat” tushunchasiga qisqa ishora qilganini ko‘ramiz. Go‘yo Jomiy Majnunni bu yo‘lga tayyorlayotganini oshkor qilgandek:

Созанда, ки сози ишқ пардохт,
Маъшукию ошиқ ба ҳам сохт.
Ин ҳар ду навози як мақоманд,
Аз якдигар ҷудо ба номанд.⁸

Ya’ni: Cholg‘uchi (Olloh) ishq sozin yaratgan vaqtda, oshiq-u ma’shuqni bir qilib yaratdi. Bu ikkovi (Layli bilan Majnun nazarga tutilyapti) asli bir kuyning maqomi, faqat ularning nomlari o‘zgachadir.

Shuning uchun Jomiy birinchi hushdan ketish motividan so‘ng aynan shu, tavba bekatida to‘xtaydi.

Yuqorida biz Navoiyning dostonida 8 marta Jomiyning dostonida esa 18 marta hushdan ketish motivi takrorolanganini aytdik. Xulosa qilib aytganda, dostonlardagi har bir motivni qiyosiy o‘rganish muhim bo‘lib, har ikki doston mualliflarining ijodiy-badiiy niyatlarini anglashda o‘ziga xos o‘ringa ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Адбурахмон Ҷомӣ. Ҷилди панҷум. Лайлӣ ва Мачнун, Хирадномаи Искандарирӣ. Д.: “Адиб”1988
2. Alisher Navoiy. Xamsa, Uchinchi doston “Tamaddun” Toshkent – 2021

⁷ Нажмиддин Комилов. Хизр чашмаси. “Маънавият” 2005 Б-81

⁸ Адбурахмон Ҷомӣ. Ҷилди панҷум. Лайлӣ ва Мачнун, Хирадномаи Искандарирӣ. Д.: “Адиб”1988 Б - 34

3. A.Hayitmetov. Navoiyning ijodiy metodi masalalari. Toshkent, 1963
4. Аълохон Афсаҳзод. Мавлоно Абдурахмони Чоми – адиб ва тафаккури номи. Душанбе “Адиб” 2014.
5. Академические школы в русском литературоведении. – М.: Наука, 1975.
6. Абдусалом Адбукодиров. Амир Алишер Навоий ва тожик мумтоз шоирлари. Хужанд “Хуросон” 2007 й
7. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. -Toshkent: Fan, 2007
8. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. 4-kitob “Tafakkur” nashriyoti, Toshkent – 2021
9. Нажмиддин Комилов. Хизр чашмаси. “Маънавият” 2005
10. Gulnoz Xalliyeva. Qiyosiy adabiyotshunoslik. T 2020
11. Ражабова М. Алишер Навоий ижодида фольклор жанр, мотив ва образлар стилизацияси. Филол фан докт. (DsC) дисс. -Т., 2021.
12. Sh. Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatov. Navoiyshunoslik. Tamaddun. T.: 2018.